

Вікторія Панасюк
науковий співробітник
КЗ «Зміївський краєзнавчий музей»
Зміївської міської ради,
м. Зміїв, Харківської обл., Україна

АРХЕОЛОГІЧНА ЧАСТИНА МУЗЕЙНОГО ФОНДУ ЗМІЇВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Робота присвячена аналізу археологічної частини фонду Зміївського краєзнавчого музею. На основі аналізу одиниць зберігання, книг надходжень та наукових джерел проаналізовано історію формування колекції, її склад та наукову цінність. Враховуючи фрагментарність матеріалів та відсутність детальної інформації про умови і місце знаходження частини артефактів, є певні труднощі щодо встановлення повноти даних, а також наукового використання цих матеріалів. Тому є важливим продовжити ретельне вивчення археологічної колекції для реконструкції історії краю, яка повинна бути висвітлена в експозиціях, що базуватимуться на добре обґрунтованій науковій основі.

Ключові слова: Зміївський краєзнавчий музей, археологічна колекція, культурна спадщина, Харківська область, музейний фонд.

Зміївський краєзнавчий музей, розташований у центрі м. Змієва Харківської області, є важливим культурно-освітнім осередком регіону. Його заснування було ініційовано відомим зміївчанином, учителем-пенсіонером, Відмінником народної освіти СРСР Г. Г. Єрьоміним та знайшло свій відбиток у рішенні Харківського обласного виконавчого комітету від 19 листопада 1990 року «Про створення державних музеїв в м. Змієві та Писарівці Золочівського району» (Зміївський краєзнавчий... 2024).

За період свого існування в Зміївському краєзнавчому музеї зібрана чимала колекція археологічних, історико-культурних та церковних експонатів (понад 27 тис. од.), серед яких значне місце займають саме археологічні артефакти (понад 8 тис. од., тобто 30% від загальної кількості). Характеристика цієї частини колекції і є задачею роботи, що пропонується читачеві.

Робота з археологічними фондами Зміївського краєзнавчого музею надає нові можливості для вивчення історії, динаміки стану та наповнення музейної колекції та більш активному залученню одиниць зберігання до наукового обігу. На прикладі цієї колекції продемонстровано аналіз архівних матеріалів (які зберігаються в музеї та є частиною фондів), фондівих книг та наукової літератури, прислуговується реконструкції давньої історії регіону.

Враховуючи недостатню кількість систематичних археологічних досліджень, музейні матеріали мають фрагментарний характер і потребують доповнення. Започаткування археологічних фондів відбулося завдяки діяльності вчителів історії А. І. Шемета, Я. І. Красюка та краєзнавця О. М. Комова, які акумулювали матеріали, віднайдені місцевими жителями та учнями поблизу сс. Першотравневого, Таранівки, Мохнача і Гайдарів. Олександр Комов (рис. 1) у кінці 1980-х років працював лаборантом у Харківському історичному музеї, а потім, у 1990-х рр. – молодшим науковим співробітником у Зміївському краєзнавчому музеї. Захоплюючись історією, він був активним збирачем колекції Зміївського музею. А. І. Шемет під час свого вчителювання вів гурток «Юні історики». Експонати музейної кімнати Мохначанської школи після її закриття надійшли до музею після смерті останнього.

Палеолітичні кісткові рештки тварин, які знаходяться у фондах Зміївського краєзнавчого музею, були виявлені випадковим чином та не супроводжуються детальними описами. Існують лише акти передачі та лаконічні описи здійснені співробітниками музею в 1991–1994 рр. Для з'ясування більш детальних обставин виявлення знахідок було проведено усне опитування директора музею М. І. Саяного. За його словами, зуби мамонта були знайдені звичайним працівником О. В. Солдатенком під час роботи земснаряда у кар'єрі між сс. Зідьки та Камплиця в 1996 р. Жителем с. Замостя у викидах цього ж земснаряда була знайдена стегонова кістка мамонта. Особисто М. І. Саяним у руслі р. Сіверський Дінець на глибині 10-13 м на околицях с. Есхар Чугуївського району був віднайдений цілий бивень мамонта. Через поганий стан збереженості було здійснено первинну консервацію, проте артефакт потребував подальшої уваги, і робота вже в камеральних умовах щодо закріплення решток кістяної тканини була проведена у 2023 р. С. Р. Єфановою (Національний науково-дослідний реставраційний центр, м. Харків).

Аналіз матеріалів музейного фонду дозволяє отримати дані щодо найдавнішої присутності Людини на Зміївщині, починаючи з мезолітичної доби. Це скребла, виготовлені із кремнію методом відщепування. Мають видовжену та округлу форми з однією прямою або опуклою стороною. Їх розміри становлять в середньому 5,5х3 см. Кам'яні знаряддя характерні для мезолітичної доби, вказують на певну присутність вже в цей період. Археологічні дослідження на території Зміївського району висвітлюють динаміку заселення цієї території. Сприятливі кліматичні та географічні умови за Голоценом, зокрема наявність водних ресурсів у вигляді річки Сіверський Донець з притоками, та проходження важливого Муравського шляху (Дегодюк 2009) робили Зміївщину привабливою для проживання.

Завдяки випадковій знахідці в м. Змієві на власній ділянці Володимира Ілліча Груша, що розташована на вул. Залізничній, 7, в 2000-х рр. колекція музею була доповнена низкою тонких крем'яних пластинок, широко датованих в хронологічних межах мезоліту. Серед них переважають пластинки нуклеусу ножевидної форми представленні відщепами без характерної ретуші робочого леза.

Крім цього, з околиць с. Лиман у 2006 р. до фондів музею надійшла невелика партія керамічних уламків, віднесених до неоліту або ранньої бронзи. Відсутність слідів гончарного круга свідчить про використання традиційних технологій ручного ліплення.

Основним фундатором наповнення археологічного фонду Зміївського краєзнавчого музею артефактами доби бронзи став професор Харківського державного університету В. К. Міхеев. На території Зміївщини нараховується значна кількість поселень зрубної культури. Серед них: поселення біля сс. Сухої Гомільші, Пролетарського, Великої Гомільші і декілька поселень біля с. Лиману (за даними М. І. Саяного, отриманими при усному опитуванні). Усі артефакти з досліджень цих поселень до відкриття в м. Змієві музею передавалися до Харківського державного університету. У 1982–1985 рр. професором В. К. Міхеевим та доцентом Ю. В. Буйновим було досліджено курган зрубної культури біля с. Суха Гомільща. Датування могильника можна розділити на ранньозрубний (XV–XIV ст. до н. е.) та пізньозрубний (XIV–XIII ст. до н. е.) періоди, що характеризується формами посудин-урн. Серед них більшість є банками без наявності орнаменту, в тому числі – з перетяжкою біля дна і без гребінчастих розкосів, наліпним валиком, а також вироби пізніх типів горшковидної форми з точковими вдавленнями (Буйнов, Міхеев 1989). Саме артефакти з цього поховання були передані на зберігання до Зміївського краєзнавчого музею після його утворення у 1992 р. Археологічним музеєм ХДУ.

У 1976 р. Слов'янським загоном Скіфослов'янської археологічної експедиції під керівництвом професора О. Г. Дяченка було проведено дослідження селища Занки. Точна хронологія поселення є відкритим питанням, яке потребує додаткових досліджень. Серед комплексу артефактів масовою є кераміка бронзового і скіфського часів. До фонду Зміївського краєзнавчого музею надійшла значна кількість кераміки, яка представлена фрагментами горщиків, сковорідок, мисок і дисків. Більшість виробів було виготовлено із глиняного тіста, із додаванням домішок і нерівною поверхнею. Відсутність орнаментальних мотивів характерна для більшості знахідок. Фонди музею також збагатилися унікальною колекцією біконічних прясел. Особливий інтерес викликають прясла з орнаментом точкових наколів, що утворюють композицію, яка на сьогоднішній день не має розшифрування (ЗКМ ОСН-1110; ОСН-1111). Композиційна організація цих знаків свідчить про їхню потенційну символічну функцію, що потребує більш детального аналізу (Дяченко, Приходнюк, Петренко 1991).

В 1993 р. з 1 по 19 липня Слов'яно-Руська археологічна експедиція Харківського Державного Інституту Культури під керівництвом О. Г. Дяченка провела комплексне дослідження городища поблизу с. Гайдари. Зібрана під час розкопок колекція, що включає кераміку різних епох (бронзи, скіфського часу, черняхівської культури та давньоруської доби), за довідкою про передачу матеріалів на постійне зберігання, разом з описом знахідок, копією повного наукового звіту передані до фондів Зміївського краєзнавчого музею. Фінансування археологічних робіт відбувалося коштом державного бюджету, за активним сприянням дирекції музею. В результаті експедиції музейні фонди поповнилися 194 фрагментами давньоруської кружальної кераміки та 14 фрагментами ліпної кераміки датованої приблизно XII – серединою XIII ст. В 1988 р. на городищі певні дослідні роботи проводив харківський археолог-краєзнавець В. В. Дідик. Саме ним було зібрано об'ємну колекцію черняхівської кераміки, яка також зустрічалася в дрібних деталях під час робіт О. Г. Дяченка в 1993 р. Спочатку вона була помилково атрибутована як кераміка роменського типу. За описом знахідок до фонду музею було передано численні фрагменти посуду з різноманітним нарізним орнаментом (хвильовим, лінійним, луновидним, у вигляді «ком»). Також мали місце інші

знахідки: фрагменти посудин з наскрізними отворами, мозаїчна бусина та виріб із заліза у вигляді гачка (Дьяченко 1993).

Археологічні дослідження поселення Колісники, здійснені Слов'янською археологічною експедицією ХДУ в 1996 р. (керівник М. В. Любичев), дали змогу зібрати (з подальшою передачею до фондів Зміївського музею) керамічні матеріали доби бронзи та раннього залізного віку. Серед них переважали фрагменти ліпного посуду різноманітних форм (в більшості – з округлими боками), придонна частина та мініатюрна ліпна «чарка» (як визначено звітною документацією дослідника) (Любичев 1996, с. 2). Виявленні також фрагменти ліпних посудин: вінчиків епохи бронзи з насічками по краях і вдавленнями на поверхні (можливо бондарихинської культури), горщиків пізньозарубинецької культури з насічками по краю вінчика, посудин скіфського періоду. Крім кераміки з даного розкопу до музейного фонду увійшли знаряддя праці з кременю, кісткові залишки тварин, частина залізної пластинки з заклепками бронзового періоду, фрагмент залізного ножа з горбатою спинкою. (Любичев 1996, с. 2-8, табл. XV: 3,4,5,6; табл. XXIX: 1,2).

На поселенні Колісники також було виявлено хоча і менший за обсягом, але значний керамічний матеріал, віднесений до черняхівської культури. Серед знахідок переважають фрагменти гончарних виробів, зокрема, посудини на піддоні, корчаги з характерними слідами пальцевого загладжування від дінця до вінчика, а також корчаги з масивним наліпним валиком, декорованим вдавленнями. Крім цього, варто відзначити фрагменти ребристої сіролощеної миски (Любичев 1996, табл. XVI: 2, табл. XXXII: 5).

Під час проведення експедиції було прийнято рішення здійснити охоронні розкопки черняхівського могильника в ур. Левівка біля с. Соколово. Об'єкт знаходиться близьк в 3,5 км. від с. Колісники. Варто зазначити, що до моменту розкопок М. В. Любичевим вже були частково проведені охоронні розкопки Е. Н. Петренко в 1984 р. На жаль, з того моменту (з 1984 р.) було знищено 80% площі некрополя (Любичев 1996, с. 8). Серед знахідок переважають дрібні фрагменти черняхівської гончарної кераміки: вінчики та стінки триручної миски-вази, біконічні миски, два фрагменти вінчиків мисок, стінки посудин. Серед цікавих знахідок біля обриву мису був знайдений бронзовий гребінь з деформованою спинкою і зламаними зубчиками (Любичев 1996, Табл. XXIII: 1).

В 1997 р. Слов'янський археологічний загін Харківського Державного Університету під керівництвом М. В. Любичева продовжив охоронні розкопки черняхівського могильника біля с. Соколово (ур. Левівка). Дослідження проводилися за підтримки Зміївського краєзнавчого музею, куди й були передані знахідки на постійне зберігання. В результаті цих археологічних робіт фонди музею додатково поповнилися фрагментами кераміки: стінками гончарного посуду – 26 од. зб., вінчиками гончарного посуду – 20 од. зб., денцями гончарного посуду – 4 од. зб., стінки ліпного посуду – 2 од. зб. та денцем ліпної посудини – 1 од. зб. Особливу увагу привертає фрагмент стінки ліпного кубка з поверхнею коричневого кольору та орнаментом у вигляді слідів зубчастого коліщатка (Любичев 1997, табл. V: 9, табл. VII: 2). Всі керамічні вироби мають характерний коричневий відтінок, що свідчить про вторинне випалення. Крім керамічної колекції, серед знахідок було виявлено залізні кільчасті вудила (Любичев 1997, табл. VI: 1; табл. IX: 5). Всі перелічені артефакти презентують черняхівську археологічну культуру (Любичев 1997).

Територія Зміївського району є багатим джерелом археологічних пам'яток салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності. Незважаючи, що не всі матеріали археологічних досліджень надходили саме до фондів Зміївського краєзнавчого музею, зібрана колекція є досить значною. Основу цієї частини фонду склали матеріали Сухогомільшанського археологічного комплексу та Мохначанського «гнізда» поселень.

У 1969, 1973–1983 рр. Середньовічною експедицією Харківського державного університету проводилися дослідження багатошарового Сухогомільшанського археологічного комплексу, який складається з селища, городища з кам'яними стінами та могильника. За результатами цих досліджень під керівництвом В. К. Михеєва до фондів музею надійшла значна кількість артефактів. Серед них переважає кераміка пеньківського та салтівсько-маяцького типів. Колекція представлена уламками керамічного сіроглиняного посуду з наліпом на ручці, ліпними горщиками з витягнутим та округлим тулубом, червоноглиняними ранньосередньовічними амфорами. Вінчики посудин, в основному, були гладкі, прикрашені косими насічками або пальцево-нігтьовими вдавленнями. Тісто вирізняється грубою текстурою із домішками піску або (рідше) подрібненою черепашкою та органічними включеннями. Поверхню посудин іноді вирівнювали за допомогою трави, в результаті чого отримували хаотичний орнамент. Окрім керамічних матеріалів, до фондів увійшли вироби з заліза: шило, стремена, наконечники списів, кресала-«качки», бойова сокира, серп, ножі, фібули, ложкоріз. Також в могильнику були виявлені жіночі прикраси, представлені намистинами (Михеев, 1985, с. 6, 8-10).

Як зазначив В. В. Колода, носії цієї культури в VIII–IX ст. опанували значно більшу територію, ніж у попередні часи, створивши численні поселення із потужним культурним шаром (Колода, 2007, с. 12). Мохначанське «гніздо» поселень стало об'єктом систематичних досліджень Середньовічної археологічної експедиції Харківського національно-педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди під керівництвом В. В. Колоди, починаючи з 1999 р. Слід зазначити, що вагомий внесок у вивчення Мохначанського «гнізда» поселень зробив змійвський історик та директор Змійвського краєзнавчого музею М. І. Саяний. Завдяки йому археологами було відкрито селища Мохнач-«У» та «Мохнач-Х» (рис. 2) (Колода 2018; Саяний, Колода, Свистун 2020).

Виявлені жіночі прикраси (намистини із золотим і срібним покриттям, срібний браслет) та фрагменти кераміки роменського типу, віднайдені під час розкопок В. В. Колодою майстерні ремісника-гончара у 2007 р., також поповнили музейний фонд.

У 2017 р. до Змійвського краєзнавчого музею місцевими жителями передано ряд артефактів: фрагменти кераміки та залізні предмети. Ці випадкові знахідки викликали зацікавленість М. І. Саяного, який оглянув вказане місце знахідки. Це привело до відкриття нової пам'ятки Мохнач-«Ф». Подальші дослідження на її території дозволили зробити висновок про багатошаровість поселення, починаючи з доби бронзи і закінчуючи новим часом. При цьому яскраво вирізняється насиченість культурних нашарувань матеріалами, що належать салтівсько-маяцькій культурно-історичній спільності (фрагментами керамічного посуду). Окрім керамічного матеріалу вирізняється колекція залізних предметів, яка була представлена знаряддями праці (шило, голка, фрагменти леза сокири) (Колода, Саяний 2018, рис. 6, 7) Таким чином, була розширена територія і кількість селітебних осередків Мохначанського «гнізда» поселень (Колода, Саяний 2018).

Крім цього, було виявлено предмети бондарихінської культури (друга пол. XI–IX ст. до н. е.), які представлені уламком бронзового ножа (Колода, Саяний 2018, рис. 5: 1) і декількома дрібними фрагментами ліпних тонкостінних посудин. До черняхівської культури можна віднести бронзові вироби: фібули й шпори (Колода, Саяний 2018, рис. 5: 2, 3), невелику групу гончарного посуду, бронзове кільце (Колода, Саяний 2018, рис. 7: 4) і свинцеві прясла (Колода, Саяний 2018, рис. 7: 1-3). Невелика кількість гончарних фрагментів з грубого тіста з шамотом віднесена до пеньківської культури (Колода, Саяний 2018).

Матеріали нового часу представлені незначною кількістю фрагментів тонкостінних гончарних посудин з невеликою кількістю крейдяних домішок у тісті і декількома залізними предметами представленими фрагментом кованого цвяха, молотом, фрагментами шил і голок (Колода, Саяний 2018, рис. 5: 4, рис. 5: 7, рис. 6: 3, 4).

Крім цього, завдяки інформації, наданої М. І. Саяним, було зафіксовано і досліджено місце гірничих виробіток на території Сухогомільшанського лісництва, а підйомні знахідки з території об'єкта також поповнили музейний фонд (Свистун, Саяний, Колода 2021).

Проведений аналіз археологічної колекції Змійвського краєзнавчого музею дозволяє зробити висновок, що вона висвітлює всі історичні періоди давньої історії краю, містить наукову інформацію щодо ресурсного базису, технологій, способу господарювання, зміни етнокультурного середовища тощо. Частина матеріалів введена до наукового обігу. Водночас відсутність детальної інформації про походження частини артефактів, зібраної місцевими жителями та краєзнавцями (О. Комовим, Я. Красюком і А. Шеметом) потребує подальших активних досліджень та уточнень з подальшим введенням до наукового обігу.

Для більш повного розуміння культурно-історичного контексту знахідок та динаміки поповнення фондів необхідно провести додаткові археологічні дослідження (перш за все, місць абсолютної чи відносної локалізації, згідно легенди надходження до фонду), а також провести детальний огляд і опис колекції фонду за історико-порівняльним методом для більш чіткого розуміння того чи іншого предмета і його наукової цінності. Це дозволить не лише зберегти зібрані археологічні матеріали, але й створити надійну, ґрунтовну наукову основу для подальших досліджень і популяризації культурної спадщини регіону.

ЛІТЕРАТУРА

- Бубенок О. Б., Тортіка М. В. 2022. *Гіпологічні артефакти доби міді-бронзи в археологічних колекціях музеїв дніпропетровської та харківської областей*, 75. Харків: ХДАК, с. 120-133.
- Буйнов Ю. В., Михеев В. К. 1989. Курган срубної культури у с. Сухая Гомольша на Харківщині. *Вестник ХГУ: Серія: Історія*, 23, с. 87-95.

- Дегоддок Е. Г. 2009. *Лиман: 3 авторського циклу «Історія рідного краю»*. Київ: Народні джерела.
- Дьяченко А. Г. 1991. Комплексы I тыс. н.э. из селища Занки (по раскопкам 1976 года). *Археология Славянского Юго-Востока*. Воронеж, с. 26-43.
- Дьяченко А. Г. 1993. *Отчет о полевых исследованиях Славяно-Русской археологической экспедиции Харьковского государственного института культуры в 1993 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. о. 1993/153.
- Зміївський краєзнавчий музей. Історія та сучасність. Режим доступу: https://zmievmuseum.ucoz.ua/news/zmijivskij_kraeznavchij_muzej_istorija_ta_suchasnist/2015-03-17-1 [Дата звернення 28 листопада 2024].
- Колода В. В. 2007. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи. *Археологія*, 2. Київ, с. 9-16.
- Колода В. В. 2018. Роль наукових, навчальних та музейних установ у археологічному вивченні с. Мохнач та його округи. *Вісник ХНУ: Серія: Історія*, 54. Харків, с. 178-188.
- Колода В. В., Саяний М. И. 2018. Селище Мохнач и его место в микрорегионе с центром на городище в с. Мохнач. *Харьковский историко-археологический сборник*, 22. Харьков: Мачулин, с. 44-59.
- Любичев М. В. 1996. *Отчет об археологических исследованиях на Харьковщине в 1996 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. о. 1996/17.
- Любичев М. В. 1997. *Отчет о раскопках могильника черняховской культуры Соколово II в 1997 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. о. 1997/24.
- Михеев В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Издательство при ХГУ издательского объединения «Вища школа».
- Саяний М. И., Колода В. В., Свистун Г. Є. 2020. Поселення «Мохнач-Х» в околицях городища Мохнач. *Харьковский историко-археологический сборник*, 25. Харьков: Мачулин, с. 51-62.
- Свистун Г. Є., Саяний М. И., Колода В. В. 2021. *Гірничі виробки в Солонецькому яру на Чугуївщині*. Харьковский историко-археологический сборник, 26, с. 22-32.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

- ІА - Інститут археології
НАН - Національна академія наук
ХГУ - Харьковський державний університет
ХДАК - Харківська державна академія культури
ХНУ - Харківський національний університет

Victoria Panasiuk
Researcher
CF «Zmiyiv Local History Museum»
Zmiyiv City Council,
Zmiiv, Kharkiv Region, Ukraine

THE ARCHAEOLOGICAL PART OF THE MUSEUM FUND OF ZMIYIV LOCAL HISTORY MUSEUM

The work is devoted to the analysis of the archaeological part of the fund of Zmiyiv Local History Museum. Based on the analysis of storage units, incoming books and scientific sources, the history of the collection, its composition and scientific value were studied. Considering the fragmentary nature of the materials and lack of detailed information about the conditions and location of some artifacts, there are certain difficulties in establishing the data completeness as well as the scientific use of these materials. Therefore, it is important to continue the careful study of the archaeological collection for the local history restoration, which should be highlighted in expositions based on a well-founded scientific basis.

Keywords: Zmiyiv Local History Museum, archaeological collection, cultural heritage, Kharkiv region, museum fund.

Рис. 1. Олександр Михайлович Комов. Зміївський краєзнавець, колишній працівник Зміївського краєзнавчого музею, основоположник археологічного фонду музею. Фото О. Сахно. 1990-ті рр.

Рис. 2. Директор Зміївського краєзнавчого музею Михайло Іванович Саяний (справа) і кандидат історичних наук, доцент Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди Володимир Васильович Колода (зліва). 2010-ті рр.